

УДК 069.5(477): 242-526.64:242-36:-034.3(510+517.3), Національний музей історії України, Д. Заболотний

Савченко Олексій Олександрович

кандидат історичних наук,
науковий співробітник,
відділ пізньосередньовічної, ранньомодерної
та нової історії України,
Національний музей історії України
Київ (Україна)

Миرونенко Тамара Іванівна

провідна зберігачка,
сектор “Декоративно-ужиткове мистецтво”,
Національний музей історії України
Київ (Україна)

Oleksii O. Savchenko

Candidate of Historical Sciences (PhD),
Research Fellow,
Department of Later-Medieval, Early Modern
and Modern History of Ukraine,
The National Museum of the History of Ukraine
Kyiv (Ukraine)

Tamara I. Myronenko

Leading Custodian,
Sector “Decorative Applied Arts”
The National Museum of the History of Ukraine
Kyiv (Ukraine)

БУДДІЙСЬКІ СТАТУЕТКИ З КОЛЕКЦІЇ НМІУ, ЩО НАЛЕЖАЛИ ЕПІДЕМІОЛОГУ Д. К. ЗАБОЛОТНОМУ: ПОХОДЖЕННЯ ТА АТРИБУЦІЯ

BUDDHIST FIGURINES FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE WHICH BELONGED TO EPIDEMIOLOGIST DANYLO ZABOLOTNYI: ORIGIN AND ATTRIBUTION

Анотація

У статті представлені результати атрибуції чотирьох буддйських статуеток із кольорового металу з колекції Національного музею історії України, які в 1898 р. привіз епідеміолог Д. Заболотний із протичумної експедиції до Монголії та Китаю. Проаналізовано маршрут ученого та його колег від Томська (Західний Сибір) до Вейчана (Внутрішня Монголія) та сформовано низку припущень про обставини й місце походження статуеток.

Ключові слова: буддизм, культові предмети, Монголія, Китай, епідеміологія, чума, пандемія, Заболотний, експедиція, колекція, Схід, колоніалізм.

Abstract

The article presents the results of the attribution of four Buddhist figurines from the collection of the National Museum of the History of Ukraine, brought by epidemiologist Danylo Zabolotnyi from the anti-plague expedition to Mongolia and China in 1898. The route taken by the scientist and his colleagues on the way from Tomsk (Western Siberia) to Weichan (Inner Mongolia) is analysed. A number of assumptions about the circumstances and the place of origin of the figurines are put forward.

Key words: Buddhism, cult objects, Mongolia, China, epidemiology, plague, pandemic, Zabolotnyi, expedition, collection, Orient, colonialism.

У березні 1955 р. до Київського державного історичного музею ім. Т. Шевченка (нині – Національний музей історії України, далі – НМІУ) з Інституту мікробіології та вірусології АН УРСР ім. Д. Заболотного передали зібрання нагород, документів та особистих речей відомих українських вчених-епідеміологів, серед них – чотири металеві статуетки, записані до музейної облікової документації як “фігури буддйських божеств і бодгісатв XVIII–XIX століття”. Вони належали Данилу Кириловичу Заболотному (1856–1929) – знаменитому лікарю-епідеміологу, науковцю, академіку та одному з авторів вчення про ендемічні джерела чуми у світі.

У пошуках джерел виникнення означеної хвороби та шляхів її поширення світом учений провів близько 15 років у експедиціях Сходом, відвідавши Індію, Аравію, Монголію, Китай, Персію, Марокко, Поволжя та Забайкалля. Статуетки,

що нині зберігаються в НМІУ у фондовій групі “Метал”, належать до буддійського культу, їх подарували науковцю під час його поїздки до Монголії та Китаю в 1898 р., про що свідчать записи в музейних інвентарних документах. Самі ж предмети становлять не лише художню цінність, а і є важливими свідченнями знакових для людства подій часів третьої пандемії чуми (друга половина XIX – перша половина XX ст.), у епіцентрі яких перебували Д. Заболотний та інші українські лікарі. Дослідження цих матеріалів відкриває цікаві сторінки історії взаємин українців із народами Сходу та актуалізує питання про роль наукових експедицій у вивченні, осмисленні й колонізації означеного регіону. Важливим є також культурний контекст подарованих ученому статуеток, які, вочевидь, не були простими орієнтальними сувенірами.

Життя та професійна діяльність Д. Заболотного широко висвітлені в літературі. Водночас інформація про подробиці експедицій дослідника до Азії та про обставини й час отримання ним означених статуеток була майже повністю втрачена після знищення в 1937 р. щоденників Д. Заболотного “По світах і людях”. Через це складно напевне стверджувати чи всі чотири фігурки лікареві подарували в одному місці, чи ж він отримував їх протягом експедиції 1898 р. в різних населених пунктах та регіонах Забайкалля, Монголії та Китаю. Не варто також відкидати ймовірність отримання статуеток у експедиціях різних років, адже Д. Заболотний неодноразово відвідував регіони, мешканці яких сповідують буддизм.

Тому метою нашої публікації насамперед є:

- атрибуція і введення до наукового обігу чотирьох статуеток з колекції НМІУ, що належали Д. Заболотному, для подальшого їх дослідження;
- реконструкція за наявними джерелами маршруту експедиції Монголією та Китаєм, здійсненої вченим у 1898 р.;
- формування основних гіпотез про місце й обставини походження означених фігурок;

Атрибуція статуеток Данила Заболотного з колекції НМІУ¹.

Атрибуція статуеток здійснена на основі стилістичного аналізу. Детальнішу інформацію про ці музейні предмети можуть дати подальші дослідження писемних джерел, аналіз металу, з якого виготовлені фігурки, та вивчення їхніх внутрішніх вкладень.

Будда Бгайшадж'ягуру, один із восьми Будд медицини. Китай, Монголія, Тибет. Кінець XVIII–XIX ст. (МТ-724)

Матеріали: мідь, мідний сплав, кольорові пігменти синього та червоного кольору.

Техніка: порожнисте литво, карбування.

Атрибути: стебло та квітка дерева *міробалан*, виготовлені окремо; *патра* (наразі втрачена), виготовлена окремо, кріпилася за допомогою штиря.

Опис: висота – 18,5 см, вага – 310,3 г. Патинована, порожниста всередині, внутрішнє вкладення відсутнє.

Фігура Будди сидить у медитативній позі зі схрещеними ногами (поза *ваджрасана*) на подвійному лотосовому троні овальної форми. Верхній контур лотоса оздоблений рельєфним намистом із перлів. Його карбовані пелюстки оточують п'єдестал не цілком, залишаючи вільну ділянку з тильного боку статуетки.

На Будді вбрання монаха: плащ із орнаментованою каймою вдягнений так, що праве плече залишається відкритим. Під плащем помітний нижній одяг, також оздоблений вишивкою. Волосся фігури укладене у високу двоярусну зачіску, увінчану виступом *ушнішею* – однією з ознак *Будди*. На волоссі збереглися залишки синього фарбового пігменту.

Права рука *Будди* покладена на коліна, її відкрита долоня направлена до глядача (жест *варадамудра*). Між вказівним і великим пальцем закріплене стебло та плід дерева *міробалан* (дикої сливи), відомої цілющими властивостями. Ліва рука фігури покладена на стегнах біля живота з розкритою догори долонею (жест *дьянамудра*). По центру в ній – отвір, до якого кріпився один із атрибутів, нині втрачений. Аналіз іконографії та аналогій вказує на те, що ним була *патра* – чаша із *цілющою рослиною* (панацеєю від хвороб), виготовлена окремо та прикріплена за допомогою штиря.

Атрибуція. Сукупність іконографічних ознак та атрибутів статуетки МТ-724 вказують на те, що вона зображує *Будду Бгайшадж'ягуру*, який у буддійській традиції головує серед восьми *Будд медицини* та вважається уособленням лікувального аспекту *Будди Шак'ямуні Гаутами*.

Будда медицини Бгайшадж'ягуру посідає одне із центральних місць у лікарській традиції Тибету та Монголії. Він виконує роль наставника, заступника, порадника та захисника тих, хто практикує порятунок інших від фізичних або духовних недуг. Вважається, що мантра, образ і дотик *Будди медицини* дарують зцілення. Статуетки та ікони із його зображенням є важливою частиною традиційних лікарських і релігійних практик буддизму.

Будда Амитаюс, або ж Божество довгого життя. Китай, Тибет, Монголія. Кінець XVIII–XIX ст. (МТ-725)

Матеріали: латунь, мідний сплав, пігменти синього та червоного кольору.

Техніка: порожнисте литво, карбування.

Атрибути: королівські прикраси та шати, виготовлена окремо та прикріплена “посудина безсмертя” *амрітакалаша* (нині втрачена).

Опис: висота – 12 см, вага – 324,1 г. Патинована, наявне внутрішнє вкладення.

Фігура *Будди* сидить у медитативній позі зі схрещеними ногами (поза *ваджрасана*) на подвійному лотосовому троні овальної форми. Верхній контур лотоса оздоблений рельєфним намистом із перлів. Як і у випадку зі статуеткою *Будди медицини*, відчеканені пелюстки лотоса оточують п'єдестал не цілком, залишаючи з тильного боку прозір.

Обидві руки фігури складені на стегнах біля живота, долоні відкриті догори (жест *дьянамудра*). Пальці рук видовжені. В центрі правої долоні помітний отвір. Припускаємо, що в цьому місці кріпилася “посудина безсмертя” *амрітакалаша*,

¹ Висловлюємо вдячність за консультацію у атрибуції статуеток Юлії Філь, ст. н. с. Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

яка у буддійській іконографії є атрибутом *ідамів*, що дарують довголіття (*Амітаюса*, *Віджая* та ін.). Посудину виготовили окремо, нині вона втрачена.

Голова *Будди* прикрашена символом *П'яти Дяні-Будд* – короною з п'яти зубців, а також хвилястими стрічками, що спадають обабіч обличчя на скронях. Із внутрішнього боку корона та стрічки вкриті червоним пігментом. Високу триярусну зачіску увінчує виступ *ушніша*, оздоблений прикрасою. Волосся кучерями спадає на плечі. На ньому помітні сліди синього пігменту.

Статуетка має королівські прикраси та шати. Поділ широкої довгої спідниці з поясом оздоблений карбованим рослинним орнаментом. На плечі накинута атрибут *Будди Амітаюса* – священний шарф, обвитий навколо обох рук та покритий червоним пігментом із тильного боку. Прикраси на статуетці рельєфні: намисто та гірлянда на шії, браслети на ліктях, зап'ястях та щиколотках. У видовжених мочках вух – коштовні сережки круглої форми, які є ознакою належності до індійської еліти.

Атрибуція. Сукупність іконографічних ознак та атрибутів вказують на те, що статуетка МТ-725 зображує *Будду Амітаюс*, особливу форму *Будди Амітабгі*². В тибетському буддизмі його вшановують як *Божество довгого життя*, або ж *Бодгісатву довголіття*³. Вважається, що цей *Будда* володіє безмежною життєвою енергією, а його *мантра* та світло позбавляють страждань, дарують довге та щасливе життя, збільшуючи можливості для тривалих духовних пошуків⁴.

Статуетка *Будди Амітаюса* з колекції НМІУ запечатана. Нижня частина її п'єдесталу прикрита кришкою, що тримається за допомогою насічок із загнутими краями. На кришці зображено символ, вписаний у п'ять концентричних кіл, перекреслених по центру двома перпендикулярними лініями. Хоча символ зберігся фрагментарно, в ньому впізнається знак *вішваваджри* (*Подвійної* або *Схрещеної Ваджри*) – схрещених діамантових жезлів, незнищеної зброї бога *Індри*. У буддизмі *Діамантової коліснички* цей символ означає можливість блискавичного просвітлення.

Запечаткування є важливою частиною ритуалу освячення, метою якого є “оживлення” статуетки. Цей процес супроводжується ритуальним вкладенням до середини фігури дрібних реліквій або невеликих сувоїв зі священними текстами (наприклад, *мантрами*), після чого порожнину статуетки заповнюють дрібними матеріалами – злаками (зерном, горішками), землею чи мінералами. Зовнішній огляд кріплень на кришці свідчить, що ритуальне вкладення непошкоджене.

Будда Маравісай, або ж Переможець над Марою.

Сіам, ХІХ ст. (МТ-726).

Матеріали: бронза, бронзовий сплав, лак, позолота, пігмент червоного кольору.

Техніка: порожнисте литво, карбування.

Атрибути: мудра *бгуміспарша*, корона *мукута* з гострокінцевими крильцями *кончіак*.

Опис: висота – 14 см, вага – 228 г.

Будда сидить у медитативній позі зі схрещеними ногами (поза *ваджрасана*) на високому ступінчастому п'єдесталі прямокутної форми. Руки складені в жесі *бгуміспарша* – ліва лежить на стегнах долонею догори, водночас кінчики пальців правої торкаються землі. Ця поза відтворює одну із найважливіших митей життя *Будди Шак'ямуні Гаутами* – його *просвітлення*. Означеним жестом він закликає у свідки богиню землі *Нанг Тхолані*, яка допомагає подолати демона земних бажань і насолод *Мару*⁵. Це дає підстави атрибутувати статуетку МТ-276 як *Будду Маравісай (Манвісай)*, або ж *Переможця над Марою*.

Фігура *Будди* вбрана в королівські шати та регалії. Одяг оздоблений рельєфним рослинним орнаментом. На грудях – кільце з чималим ромбоподібним кулоном. Права рука прикрашена чотирма рядами браслетів.

Голову увінчує багаторисна корона *мукута* (*мокот*, *чада*) з високим конічним навершям, характерною деталлю якої є *кончіак* – гострокінцеві крильця за вухами. Вони мають обриси полум'я, що повторюються в аналогічних крильцях на плечах та колінах фігури *Будди*. У буддійському живописі та пластиці таку корону зображували на царях, бодгісатвах, божествах, духовних особах та світських володарях країн Південно-Східної Азії (Сіаму, Лаосу, Камбоджі, Малайзії, М'янми). З кінця ХVІІІ ст. схожа за формою прикраса була однією зі священних регалій династії *Чакрі* в Сіамі. Нині вона експонується в Музеї Великого палацу в Бангкоку (Таїланд)⁶. У традиціях означеного регіону така форма корони символізує Священну Гору й центр всесвіту *Меру*, оздоблену храмову вежу, або ж буддійську ступу.

Дно п'єдесталу статуетки закрито цементувальним розчином із глини та піску, що може бути як залишками ливарної форми, так і свідченням наявності внутрішнього вкладення. Детальнішу інформацію про це може дати дослідження вмісту статуетки чи її рентген.

Атрибуція. Набір атрибутів дозволяє ідентифікувати статуетку *Будди Маравісай* як одну із *Коронованих Будд (Будда Сонгхианг*, або ж *Будда, вбраний у королівські шати)*. Його образ широко розповсюджений у мистецтві Південно-Східної Азії та тісно переплітається з уявленням про *Будду* як про *Короля буддійського Вчення (Дгарми)* й *Володаря Істини та Закону*, коронованого богами після *Пробудження*. Значущість *Коронованого Будди* підсилює те, що він є важливою

² Будда Амітаюс [Електронний ресурс]. Сайт Російського етнографічного музею. – Режим доступу: <https://ethnomuseum.bm.digital/> (дата звернення: 20.05.2020).

³ Терентьев А. Определитель буддийских изображений. – Санкт-Петербург: Нартанг, 2003. – С. 46.

⁴ Алимов И. 108 образов Будды: исследования коллекции № 5942 из собрания Музея антропологии и этнографии (Кунсткамеры) РАН / Авт.-сост. Е. В. Иванова, А. Ф. Дубровин, отв. ред. И. А. Алимов. – Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 2014. – С. 14; Елихина Ю. Культ основных бодхисатв и их земных воплощений в истории и искусстве Буддизма. – Санкт-Петербург: Азиатика. Филологический факультет Санкт-Петербургского университета, Нестор-История, 2010. – С. 48.

⁵ Гожева Н. Золотой Будда Лаоса. – Москва: Государственный музей Востока, 2016. – С. 120.

⁶ The Grand Palace Museum of Thailand [Electronic resource]. URL: <https://www.royalgrandpalace.th/en/home> (date of the application: 20.05.2020).

складовою традиційної політичної культури цього регіону, оскільки втілює образ *чаккаваттіна* – ідеал *всесвітнього буддійського монарха*⁷⁸.

Фігура *Коронованого Будди* з колекції НМІУ сидить на високому триярусному п'єдесталі пірамідальної форми, вкритому складним декором із рослинних елементів та прикрас. Яруси трону містять сліди червоного пігменту. З кінця XVIII ст. такі постаменти виготовляли подібними за формою до бангкокських тронів або тронів інших правлячих домів Південно-Східної Азії. Постамент статуетки МТ-726 із колекції НМІУ також схожий на трон правителів Сіаму з династії *Чакрі*, який експонується в Музеї Великого палацу в Бангкоку (Таїланд)⁹.

Божество Гуань-ді.

Кінець XVIII–XIX ст. Китай, Монголія, Тибет (МТ-723).

Матеріали: латунь, мідь, пігмент червоного та синього кольору.

Техніка: порожнисте литво, карбування.

Атрибути: довга борода та вуса, жест рук, зображення дракона.

Опис: висота – 15,5 см, вага – 1,321 кг. Порожниста всередині, майже до половини заповнена глиною – імовірно, залишками ливарної форми.

Статуетка має вигляд фігури чоловіка, що сидить в урочистій позі на троні. Його обличчя має виразні монголоїдні риси. Довгі вуса, борода та пасма волосся зроблені з металевих (мідних) вставок, виготовлених окремо та прикріплених до обличчя. Одну зі вставок металевого вуса підтримує права рука в жесті, складеному з допомогою великого й середнього пальців. Ліва рука покладена на пояс.

Фігура статуетки вбрана в шапку, високі чоботи та оздоблений візерунками халат, що підкреслює високий статус полководця або чиновника. Волосся під головним убором покрито синім пігментом.

Халат підперезаний поясом та накинутий так, що праве плече залишається відкритим. З-під нього виступають елементи східного обладунку – нагрудна кіраса, наплічник та захист передпліччя. Внутрішня частина рукава та контури халата покриті червоним пігментом. Верхній одяг прикрашений зображеннями драконів – міфічних створінь, що в китайській традиції мають голову верблюда, роги оленя, шию змії, луску карпа, кігті орла, лапи тигра та вуха корови. Голова одного із драконів міститься на грудях фігури, другого – в нижній передній частині халату. Біля кожної з голів зображені перлини у вогняних обрисах. Вони, за легендою, давали можливість керувати погодою та примножувати багатства.

Атрибуція. Набір атрибутів, аналіз іконографічних ознак та аналогій вказують, що статуетка зображує *Гуань-ді* – одного з найпопулярніших божеств та міфічних героїв Китаю. Його історичним прототипом був *Гуань Юй* (160–219) – знаменитий полководець та політичний діяч епохи Трьох царств, який ще за життя став символом мужності, відваги та вірності. Після смерті полководця канонізували, а релігійний синкретизм китайської культури сприяв утвердженню його культури одночасно у буддійській, даоській та конфуціанській традиціях як покровителя різних верств та професій.

У буддійській традиції *Гуань-ді* вшановують як вартвого буддійського вчення та храмів, бога війни, врожаю, удачі, літератури, добробуту та комерційного успіху. Відзначився він і здібностями цілителя, адже лікував хворих золотими пігулками та відновлював життєві сили дотиком рук.

Із часом культ цього божества поширився і серед сусідніх народів. Маньчжури вшановували *Гуань-ді* як одного з легендарних предків та покровителів правлячої династії *Цинь*. Серед монголів, бурятів та калмиків він асоціювався з епічним героєм, небесним вершником та захисником стад *Гесером* (*Гесер-ханом*). А на Тибеті з XVIII ст. *Гуань-ді* пов'язували із грізним божеством війни й охоронцем віри *Джамсараном*.

Статуетки божества часто виготовляли в комплекті з фігурами *Гуань Піна* та *Чжосу Цана* – сина та послідовника *Гуань Юя*. Вони також становили частину храмового чи родинного вівтаря або ж їх брали у подорожі як обереги¹⁰. Відомості про те, чи потрапила до Д. Заболотного лише статуетка *Гуань-ді*, чи в комплексі з фігурками його послідовників, відсутні.

У легендах про означене божество неодноразово згадується і дракон (*Лун*), зображення якого прикрашає верхній одяг статуетки. Зокрема, в середньовічному романі “Трицарство” *Ло Гуаньчжуна Чорним драконом* названа знаменита алебарда полководця *Гуань Юя*. В іконографії *Гуань-ді* вона стала одним із атрибутів цього божества, як і легендарний кінь *Червоний заєць*, що “*вогняно-червоним драконом злетів із захмарної висоти*” до полководця¹¹.

Експедиція Данила Заболотного в Монголію та Китай 1898 р. для дослідження природних осередків чуми у світі.

У другій половині XIX – на початку XX ст. світ сколихнула низка епідемій чуми. Хвороба, яка у Європі вже вважалася реліктовою, поширилася зі своїх природних осередків у євразійських степах до Південно-Східної Азії, Північної Африки, Персії, Східного Середземномор'я та Кавказу, ставши в цих регіонах сезонним явищем. Чуму здавна ототожнювали з портовою хворобою, “заморською заразою”, викликаною антисанітарією. Проте на мить її появи у великих містах та на шляхах сполучення спалахи чуми регулярно виникали в гірських долинах Китаю, степах Монголії та інших регіонах з малою густиною населення. Глобальною проблемою вона стала після того, як дісталася до колоніальних центрів Кантону

7 Гожева Н. Золотой Будда Лаоса... – С. 106.

8 Гожева Н. “Коронованный Будда” в искусстве Индокитая // Юго-Восточная Азия: актуальные проблемы развития. – Выпуск № 28. – 2015. – С. 170.

9 The Grand Palace Museum of Thailand...

10 Котенко А. Генерал и божество: предметы, связанные с культом Гуаньди // Томский областной краеведческий музей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://tomskmuseum.ru/blog/b20190409general/> (дата обращения: 20.05.2020).

11 Ло Гуань-Чжун. Троецарствие / Перевод с кит. В. А. Панасюка; под ред. В. С. Колоколова. – Т. 1. – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1954. – С. 20, 50.

(Гуанжоу), Гонконгу, Макао, Бомбея та Калькутти, змушуючи світ визнати третю пандемію чуми в історії людства¹².

В 1899 р., після успішної експедиції до Монголії та Китаю, український мікробіолог Д. Заболотний стверджував, що осередки недуги існують у природному середовищі, віддаленому від великої концентрації людей. Вони можуть роками “тліти”, викликаючи лише поодинокі зараження, а за сприятливих умов знову вибухати у епідемії¹³. Для підтвердження своєї теорії науковець ще багато років відстежував шляхи розповсюдження означеної хвороби в центральноазійських степах, полюючи на її збудник – паличку *yersinia pestis*. Лише в 1913 р. у співпраці з Л. Ісаєвим Д. Заболотному вдалося довести, що проміжною ланкою між природним джерелом чуми й людиною є степові ховрахи тарбагани¹⁴.

Пошуки витоків епідемій чуми на Сході Д. Заболотний розпочав у 1897 р. під час експедиції у *Бомбей* (нині *Мумбаї*, *Індія*). До цього важливого колоніального центру Британської Індії хвороба потрапила разом із китайським зерном, а розвинена інфраструктура міста й багатолюдні навколишні нетрі викликали майже середньовічний характер перебігу епідемії. Спалах недуги серйозно занепокоїв Російську імперію не лише через загрозу її комерційним та політичним інтересам у Індії. Була ймовірність потрапляння чуми до центральноазійських володінь Романових через Персію та Афганістан.

В січні 1897 р. цар Микола II погодив створення Комісії із заходів попередження та боротьби з чумною заразою (рос. аббревіатура КОМОЧУМ), якій доручили наукове вивчення означеної хвороби та контроль за санітарним станом у державі. Одним із перших завдань комісії стало вивчення світового досвіду боротьби з чумою у *Бомбей*, де працювали науковці й лікарі із Франції, Британії, Італії, Німеччини, Японії, Єгипту та інших країн¹⁵. У Британську Індію відправили групу київських лікарів на чолі з українським бактеріологом В. Високовичем (1854–1912) – професором київського Імператорського університету Св. Володимира. Саме він запросив до поїздки Д. Заболотного, молодшого лікаря 132-го піхотного Бендерського полку, який уже мав досвід організації протиепідемічних заходів на Поділлі¹⁶.

Експедиція професора В. Високовича перебувала у *Бомбей* з березня до червня 1897 р., її учасники досягли успіхів у встановленні клініки та перебігу бубонної та легеневої чуми. Важливим внеском Д. Заболотного стало те, що він відкрив чутливість до хвороби місцевих павіанів, що збільшило ефективність випробувань зразків вакцини на тваринах. Експедиція в Індію дала можливість отримати унікальний досвід роботи із провідними світовими вченими, учнями Л. Пастера, Р. Коха, А. Кастеляні та І. Мечникова. Важливим було й те, що у *Бомбей* Д. Заболотний почав вивчати шляхи поширення чуми, щоб визначити першопричину епідемій цієї хвороби. Згодом він зазначав, що саме ця поїздка “дала мені можливість випробувати свої дослідницькі сили і подивитись, як працюють світові вчені”, а також “зібрати багатий матеріал для з’ясування патології, бактеріології й епідеміології чуми, яка вважалась до цього мало вивченою хворобою”¹⁷.

З *Бомбея* Д. Заболотний вирушив до *Аравії* (м. *Джидда*, морське передмістя *Мекки*), щоб перевірити ймовірність занесення чуми в Російську імперію мусульманськими паломниками. На запрошення І. Мечникова та Е. Ру науковець кілька місяців працював у Інституті Л. Пастера у Парижі, де планував власну експедицію до Південної Азії. В 1898 р. царський уряд погодив його ініціативу, але місцем дослідження обрав *Східну Монголію* та *Китай* – важливий регіон для далекосхідної політики Петербурга¹⁸.

Кінець XIX – початок XX ст. позначився швидким просуванням Російської імперії в геополітичний простір Центральної Азії та Далекого Сходу. В 1896 р. був укладений військовий союз з імперією *Цін*, який дав старт будівництву Китайсько-Східної залізниці (КСЗ), що тривало до 1907 р. Масштабний та дорогий інфраструктурний проєкт мав поєднати європейські володіння Романових із Далеким Сходом і Тихоокеанським узбережжям Китаю лініями залізничних сполучень протяжністю понад 3 тис. км. Активна колонізація Північно-Східного Китаю мала супроводжуватися створенням уздовж залізниць цивільних та військових інституцій, а також нових населених пунктів, таких як Дальній, Маньчжурія, Харбін¹⁹. Для будівництва та функціонування об’єктів КСЗ залучили десятки тисяч місцевих жителів: монголів, китайців, калмиків, маньчжурів, уйгурів, бурятів. Переміщення населення, зміни в їхньому традиційному способі життя та веденні господарства суттєво погіршили місцеве епідеміологічне середовище.

Небезпека поширення епідемій стримувала присутність Російської імперії в регіоні та загрожувала її економічним інтересам. Після нового спалаху чуми у Східній Монголії та Північно-Східному Китаї в 1896–1898 рр. царський уряд погодив відправити туди групу вчених для з’ясування причин епідемії та виявлення ймовірного ендемічного (природного) осередку чуми²⁰. Спочатку група складалась із двох учасників: керівника та ініціатора експедиції Д. Заболотного та його асистента В. Таранухіна, студента 4-го курсу медичного факультету київського Імператорського університету Св. Володимира. Згодом до них долучився Р. Бімбаєв – перекладач із монгольської, тибетської та китайської мов, а також Н. Жилін – козак Троїцькосавської сотні, який став провідником та охоронцем у групі²¹.

12 *Супотницький М., Супотницькая Н.* Очерки истории чумы. – Книга 2: Чума бактериологического периода. – Москва: Вузовская книга, 2006. – С. 7.

13 *Заболотный Д. К.* Эндемические очаги чумы на земном шаре и причины ее распространения. – Санкт-Петербург: К. Л. Риккер, 1899. – С. 5.

14 *Заболотный Д. К.* Автобиография академика Даниила Кирилловича Заболотного // Врачебное дело. – 1950. – № 1. – С. 3.

15 *Мазинг Ю.* Даниил Кириллович Заболотный: вчера и сегодня. – Часть 1 // Пространство и время. – 2017. – № 2–4. С. 210.

16 *Стражеско Н.* Даниил Кириллович Заболотный. Воспоминания // Врачебное дело. – 1950. – № 1. – С. 10.

17 *Заболотный Д. К.* Автобиография академика... – С. 2.

18 *Васильев К. Д. К.* Заболотный. – Москва: Медицина, 1986. – С. 26.

19 *Бакушев В.* Российская медицина и монгольский мир: исторический опыт взаимодействия (конец XIX – первая половина XX вв.). – Иркутск: Оттиск, 2016. – С. 119.

20 *Мазинг Ю.* Даниил Кириллович Заболотный: вчера и сегодня... – С. 217; *Васильев К. Д. К.* Заболотный... – С. 25.

21 *Заболотный Д. К.* Автобиография академика... – С. 2.

Експедиція тривала близько восьми місяців, а її кінцевим пунктом стало м. **Вейчан** у Внутрішній Монголії (нині *Вейчан-Маньчжурсько-Монгольський* автономний повіт міського округу *Ченде* провінції *Хебей* у Китаї). Для економії коштів групу відправили суходолом. 4 червня 1898 р. науковці вирушили потягом із **Києва** через Петербург до **Томська (Західний Сибір)**, звідки гужовим транспортом потрапили до **Іркутська (Східний Сибір)** та **Кяхти** – прикордонного міста, за яким починалися монгольські степи та давній торговельний шлях до Китаю. Тут мандрівники спорядили караван із верблюдів та коней, який мав пройти близько 2 тис. км через пустелю *Гобі* до китайських рівнин. Експедиція обрала суттєво довший маршрут через **Пекін**, щоб детальніше вивчити регіон та шляхи сполучення.

Ще під час подорожі монгольськими степами Д. Заболотний активно контактував із місцевими жителями. Приймаючи в дорозі хворих, він намагався більше дізнатись про їхній побут, харчування, звичаї, поховальні обряди, народні легенди та традиційну медицину, вважаючи, що це може стати ключем до розуміння причин частих епідемій. Особливо науковця цікавило спілкування із шаманами, цілителями, ламами, старійшинами, які мали багатий досвід лікування хвороб та охоче контактували з європейськими лікарями²².

Розмовляючи із цими людьми, вчений звернув увагу на загадкову “хворобу тарбаганів” – масовий мор серед гризунів, що регулярно спостерігався у степу напередодні спалахів чуми. Цілком імовірно, що саме під час означених зустрічей Д. Заболотний і отримав одну або кілька буддійських статуеток. У такому разі, факт їхнього дарування міг мати додаткове символічне значення, адже щонайменше дві фігурки – *Будда Бгайшадж’ягуру* та *Будда Амитаюса*, застосовувалися під час буддійських лікувальних практик.

Важливою зупинкою перед пустелею *Гобі* стало місто **Урга** (нині *Улан-Батор, Монголія*). Припускаємо, що саме тут Д. Заболотний мав більше можливостей отримати буддійські статуетки (принаймні одну або кілька з них). Згадане місто було важливим політичним, релігійним та торгово-ремісничим осередком у регіоні. Його ядром вважався *Гандан, “Великий Монастир Повної Радості”* – найбільший храмовий комплекс *Монголії* та один із найважливіших центрів буддійського світу. В кінці XIX ст. тут проживало близько 10 тис. осіб духовного сану, а також діяла богословська школа, яка присуджувала вище вчене звання монахам. Щороку Гандан відвідували паломники та численні охочі опанувати буддійське вчення, астрологію, медицину, живопис та скульптуру. Вони прибували з Монголії, Китаю, Тибету, Непалу, Індії, Забайкалля, Поволжя та інших регіонів, чим можливо пояснити широку географію походження статуеток із колекції НМІУ²³

Храмовий комплекс був давнім осередком буддійського мистецтва. В ньому діяв центр ливарного виробництва, а навколо розміщувалися купецькі та ремісничі квартали. Група Д. Заболотного перебувала в *Урзі* кілька днів, поки для неї готували караван для переходу через пустелю. Вчений зустрічався в місті з Я. Шишмарьовим (1833–1913)²⁴ – російським генеральним консулом монгольського походження, за посередництва якого детально оглянув Ургу (зокрема навколишні торговельні слободи) та поспілкувався з місцевими цілителями й ламами²⁵.

В місті розташовувалася резиденція *Богдо-гегена*. В 1898 р. цей титул носив *Нгаванг Лобсанг Вангчуг* (1869–1924), восьмий глава буддійської общини Монголії. В 1911 р. він став *Богдо-ханом* – вищим теократичним правителем цієї держави. Письменник та журналіст Г. Голубев у праці “Житіє Данила Заболотного” (1962) зазначав, що український учений зустрічався з *Богдо-гегеном* та обговорював із ним “*таємниці тибетської медицини*”²⁶. Цей візит, можливо, відбувся за посередництва генерального консула, з огляду на фахове зацікавлення Д. Заболотного місцевими медичними практиками та важливе геополітичне значення протиепідемічних експедицій у регіоні. Така зустріч хоча б частково могла пояснити походження фігурок. На жаль, підтвердити її факт за іншими джерелами інформації поки що не вдалося.

Особа генерального консула також викликає інтерес у контексті історії походження буддійських статуеток із колекції НМІУ. Я. Шишмарьов, окрім дипломатичної служби, був професійним лінгвістом, перекладачем зі східних мов, знавцем і дослідником Монголії. Він підтримував наукові експедиції та брав участь у створенні однієї з перших карт Східної Монголії. Багато років Я. Шишмарьов збирав етнографічну колекцію, в якій було чимало предметів монгольського ремесла та мистецтва (її частина нині зберігається в Російському етнографічному музеї)²⁷. Цілком імовірно, що саме за участі або посередництва консула український лікар міг придбати (в навколишніх торговельних слободах) або ж отримати у подарунок ці предмети.

Після тривалого переходу пустелею *Гобі* експедиція прибула до столичного міста **Пекін**, звідки продовжила свій шлях на північ через височини *Иниана* та *Хінгана*, які природньо розділяли Монгольське плато та китайські рівнини. Подолавши ущелину *Доллонор*, подорожні потрапили у стародавнє місто *Душикоу (Ту-ши-коу, нині повіт Чічен провінції Хебей у Китаї)*, де був один із переходів через Велику китайську стіну та важливий пункт сполучення зі степом. Повернувши знову на Схід, вони пройшли через м. **Жехе** (нині *Ченгде, або Ченде, міський округ Хебей*) до кінцевого пункту свого маршруту – долини **Вейчана**²⁸.

Цю частину шляху Д. Заболотний описав детальніше: “*Місцевість ця розташована під 118° східної довготи від Парижа та 42° північної широти. Висота над рівнем моря 3700 м. Направляючись від Пекіна <...> прибуваєш туди на 10–12 день*

22 *Калита В.* Данило Заболотний: біографічна повість. – Київ: Молодь, 1981. – С. 87–91.

23 *Мышкина Н.* История и история изучения монастыря Гандан // Искусство Евразии. – 2016. – № 1 (2). – С. 11.

24 *Сизова А.* 2015. Консульская служба России в Монголии (1861–1917). – Москва: Наука – Восточная литература. – С. 59.

25 *Васильев К. Д. К.* Заболотный... – С. 26.

26 *Голубев Г.* Житие Данила Заболотного. – Москва: Молодая гвардия, 1962. – С. 54.

27 Коллекции по культуре айнов, японцев, китайцев, корейцев, монголов // Российский этнографический музей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ethnomuseum.ru/kollekcii/obzor-kollekcij/kollekcii-po-kulture-ajnov-yaroncev-kitajcev-korejcev-mongolov/> (дата обращения: 15.04.2020).

28 *Заболотный Д. К.* Эндемические очаги чумы... – С. 5.

шляху, їдучи верхи по 30–40 верст в день (60–80 китайських лі) <...> Ми вибрали шлях через Пекін <...>, ущелину Губейкоу, місто Жехе (літні резиденції імператорів попередньої династії з безліччю палаців та кумирень), щоб познайомитись із життям та санітарними порядками населених китайських центрів, котрі, як нам довелося особисто переконатися, представляють всі умови для розвитку епідемії”²⁹. Деякий час експедиція працювала в селищах навколо Вейчана. Лікуючи хворих, Д. Заболотний вивчав навколишнє середовище та збирав матеріали для лабораторних досліджень. Попередньо він припускав, що хвороба потрапляє в долину зі степу. Проте польова робота дозволила переконатися, що чума тут має місцеве походження.

Закінчивши збір матеріалів, науковці повернулася додому морським шляхом, через один із портів у Жовтому морі. У підсумку робота, здійснена Д. Заболотним та В. Таранухіним, мала велике значення для розуміння причин та характеру епідемії чуми у світі. Аналіз зібраних ними матеріалів заклав основу гіпотези (остаточно доведеної в 1913 р.) про роль степових гризунів у поширенні хвороби. Результати цієї експедиції опублікували в 1899 р., після чого світ дізнався про існування великого відкритого природного (ендемичного) осередку чуми у Східній Монголії та Північно-Східному Китаї³⁰. Подальше наукове вивчення хвороби та заходи з попередження та протидії їй поширенню вплинули на становлення сучасної системи охорони здоров’я, а учасники означеної поїздки – Д. Заболотний та В. Таранухін, у майбутньому стали всесвітньо відомими фахівцями в галузі епідеміології. Той факт, що буддйські статуетки з колекції НМІУ походять зі знакової експедиції 1898 р., робить їх цінним свідченням важливих подій для історії людства.

В 1898 р. Д. Заболотний та В. Таранухін подолали неймовірну відстань від Забайкалля до Північно-Східного Китаю, відвідавши такі важливі релігійні, культурні, ремісничі та торгівельні центри, як Урга, Пекін, Душикоу, Жехе. Хоча терени між Томськом та Вейчаном населяє чимало народів, які сповідують буддизм, ми припускаємо, що статуетки, найімовірніше, походять саме з м. Урги або його околиць. На жаль, наукові звіти Д. Заболотного про результати означеної поїздки вкрай лаконічні та зосереджені на предметі дослідження. Проте сподіваємося, що наші подальші розвідки відкриють нові деталі походження цих статуеток.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Алимов И. 108 образов Будды: исследование коллекции № 5942 из собрания Музея антропологии и этнографии (Кунсткамеры) РАН / Авт.-сост. Е. В. Иванова, А. Ф. Дубровин, отв. ред. И. А. Алимов. – Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 2014. – 338 с.
- Бакушев В. Российская медицина и монгольский мир: исторический опыт взаимодействия (конец XIX – первая половина XX вв.). – Иркутск: Отгиск, 2016. – 436 с.
- Будда Амитаяс // Российский этнографический музей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ethnomuseum.bm.digital/> (дата обращения: 20.05.2020).
- Васильев К. Д. К. Заболотный. – Москва: Медицина, 1986. – 104 с.
- Гожева Н. “Коронованный Будда” в искусстве Индокитая // Юго-Восточная Азия: актуальные проблемы развития. – 2015. – Выпуск № 28. – С. 162–177.
- Гожева Н. Золотой Будда Лаоса. – Москва: Государственный музей Востока, 2016. – 164 с.
- Голубев Г. Житие Даниила Заболотного. – Москва: Молодая гвардия, 1962. – 156 с.
- Дяченко С. Академик Д. К. Заболотный // Врачебное дело. – 1950. – № 1. – С. 4–8.
- Елихина Ю. Культ основных бодхисатв и их земных воплощений в истории и искусстве Буддизма. – Санкт-Петербург: Азиатика. Филологический факультет Санкт-Петербургского университета, Нестор-История, 2010. – 292 с.
- Заболотный Д. К. Автобиография академика Даниила Кирилловича Заболотного // Врачебное дело. – 1950. – № 1. – С. 1–4.
- Заболотный Д. К. Эндемические очаги чумы на земном шаре и причины ее распространения. – Санкт-Петербург: К. Л. Риккер, 1899. – 9 с.
- Калита В. Данило Заболотный: біографічна повість. – Київ: Молодь, 1981. – 248 с.
- Коллекции по культуре айнов, японцев, китайцев, корейцев, монголов // Российский этнографический музей. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ethnomuseum.ru/kollekcii/obzor-kollekcij/kollekcii-po-kulture-ajnov-yaaponcev-kitajcev-korejcev-mongolov/> (дата обращения: 15.04.2020).
- Котенко А. Генерал и божество: предметы, связанные с культом Гуаньди // Томский областной краеведческий музей. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://tomskmuseum.ru/blog/b20190409general/> (дата обращения: 20.05.2020).
- Ло Гуань-Чжун. Троецарствие / Перевод с кит. В. А. Панасюка; под ред. В. С. Колоколова. – Т. 1. – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1954. – 791 с.
- Мазинг Ю. Даниил Кириллович Заболотный: вчера и сегодня. – Часть 1 // Пространство и время. – 2017. – № 2–4. – С. 208–225.
- Мазинг Ю. Даниил Кириллович Заболотный: вчера и сегодня. – Часть 2 // Пространство и время. – 2018. – № 1–2. – С. 151–168.
- Мышкина Н. История и история изучения монастыря Гандан // Искусство Евразии. – 2016. – № 1 (2). – С. 10–19.
- Сизова А. Консульская служба России в Монголии (1861–1917). – Москва: Наука. Восточная литература, 2015. – 295 с.
- Стражеско Н. Даниил Кириллович Заболотный. Воспоминания // Врачебное дело. – 1950. – № 1. – С. 8–12.
- Супотницкий М., Супотницкая Н. Очерки истории чумы. – Книга 2: Чума бактериологического периода. – Москва:

²⁹ Супотницкий М., Супотницкая Н. Очерки истории чумы... – С. 10–13.

³⁰ Заболотный Д. К. Эндемические очаги чумы... – С. 5.

Вузовская книга, 2006. – 696 с.

Терентьев А. Определитель буддийских изображений. – Санкт-Петербург: Нартанг, 2003. – 304 с.

Чума на Юго-Востоке СССР и причины ее эндемичности / Под ред. Д. Заболотного и В. Омелянского. – Ленинград: Государственный институт экспериментальной медицины, 1926. – 195 с.

The Grand Palace Museum of Thailand. URL: <https://www.royalgrandpalace.th/en/home> (date of the application: 20.05.2020).

REFERENCES

Alimov I. 2014. 108 obrazov Buddyi: issledovaniya kolleksii no. 5942 iz sobraniya Muzeya antropologii s etnografii (Kunstkameryi) RAN. Avt.-sost. E. V. Ivanova, A. F. Dubrovin, otv. red. I. A. Alimov. Sankt-Peterburg: MAE RAN.

Bakushev V. 2016. Rossiyskaya meditsina i mongolskiy mir: istoricheskiy opyt vzaimodeystviya (konets XIX – pervaya polovina XX vv.). Irkutsk: Ottisk.

Budda Amitayus / Rossiyskii etnograficheskii muzey. URL: <https://ethnomuseum.bm.digital/> (data obrascheniya: 20.05.2020).

Vasilev K. 1986. D. K. Zabolotnyiy. Moskva: Meditsina.

Gozheva N. 2015. ‘Koronovannyiy Budda’ v iskusstve Indokitaya. *Yugo-Vostochnaya Aziya: aktualnyie problemy razvitiya*, vol. 28, pp. 162–177.

Gozheva N. 2016. Zolotoy Budda Laosa. Moskva: Gosudarstvenniy muzey Vostoka.

Golubev G. 1962. Zhitie Daniila Zabolotnogo. Moskva.

Dyachenko S. 1950. Akademik D. K. Zabolotnyiy. *Vrachebnoe delo*, no. 1, pp. 4–8.

Elihina Yu. 2010. Kult osnovnyih bodhisatv i ih zemnyih voploscheniy v istorii i iskusstve Buddizma. Sankt-Peterburg.

Zabolotnyiy D. 1950. Avtobiografiya akademika Daniila Kirillovicha Zabolotnogo. *Vrachebnoe delo*, no. 1, pp. 1–4.

Zabolotnyiy D. K. 1899. Endemicheskie ochagi chumyi na zemnom share i prichiny ee rasprostraneniya. Sankt-Peterburg: K. L. Rikker.

Kalita V. 1981. Danilo Zabolotniy: Biografichna povist. Kyiv: Molod.

Kolleksii po kulture aynov, yaponsev, kitaytsev, koreytsev, mongolov / Rossiyskiy etnograficheskii muzey. URL: <https://ethnomuseum.ru/kollekcii/obzor-kollekcij/kollekcii-po-kulture-ajnov-yaponcev-kitajcev-korejcev-mongolov/> (data obrascheniya: 15.04.2020).

Kotenko A. General i bozhestvo: predmetyi, svyazannyye s kultom Guandi. URL: <https://tomskmuseum.ru/blog/b20190409general/> (data obrascheniya: 20.05.2020).

Lo Guan-Chzhun. 1954. Troetsarstvie. Perevod s kit. V. A. Panasyuka. Pod red. V. S. Kolokolova. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo hudozhestvennoy literatury, vol. 1.

Mazing Yu. 2017. Daniil Kirillovich Zabolotnyiy: vchera i segodnya. Chast 1. *Prostranstvo i vremya*, no. 2–3–4, pp. 208–225.

Mazing Yu. 2018. Daniil Kirillovich Zabolotnyiy: vchera i segodnya. Chast 2. *Prostranstvo i vremya*, no. 1–2, pp. 151–168.

Myishkina N. 2016. Istoriya i istoriya izucheniya monastyirya Gandan. *Iskusstvo Evrazii*, no. 1 (2), pp. 10–19.

Sizova A. 2015. Konsulskaya sluzhba Rossii v Mongolii (1861–1917). Moskva.

Strazhesko N. 1950. Daniil Kirillovich Zabolotnyiy. Vospominaniya. *Vrachebnoe delo*, no. 1, pp. 8–12.

Supotnitskiy M., Supotnitskaya N. 2006. Ocherki istorii chumyi. Kniga 2: Chuma bakteriologicheskogo perioda. Moskva.

Terentev A. 2003. Opredelitel buddiyskih izobrazheniy. Sankt-Peterburg.

Чума на Юго-Востоке СССР и причины ее эндемичности 1926. Под ред. Д. Заболотного и В. Омелянского. Ленинград.

The Grand Palace Museum of Thailand. URL: <https://www.royalgrandpalace.th/en/home> (date of the application 20.05.2020).

Перелік ілюстрацій:

Рис. 1. Будда Бгайшадж’ягуру, один з 8-ми “Будд медицини”. Китай, Монголія, Тибет. Кінець XVIII–XIX ст. (MT-724).

Рис. 2. Будда Амитаюс, або “Божество довгого життя”. Китай, Тибет, Монголія. Кінець XVIII–XIX ст. (MT-725).

Рис. 3. Фрагмент знаку вішваваджри на статуєтці Будди Амитаюса (MT-725).

Рис. 4. Будда Маравісай, або “Переможець Мари” (MT-726). Сіам, XIX ст.

Рис. 5. Божество Гуань-ді (MT-723). Кінець XVIII–XIX ст. Китай, Монголія, Тибет.

Рис. 6. Маршрут протичумної експедиції, пройдений Д. Заболотним у 1898 р.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 4

Рис. 5

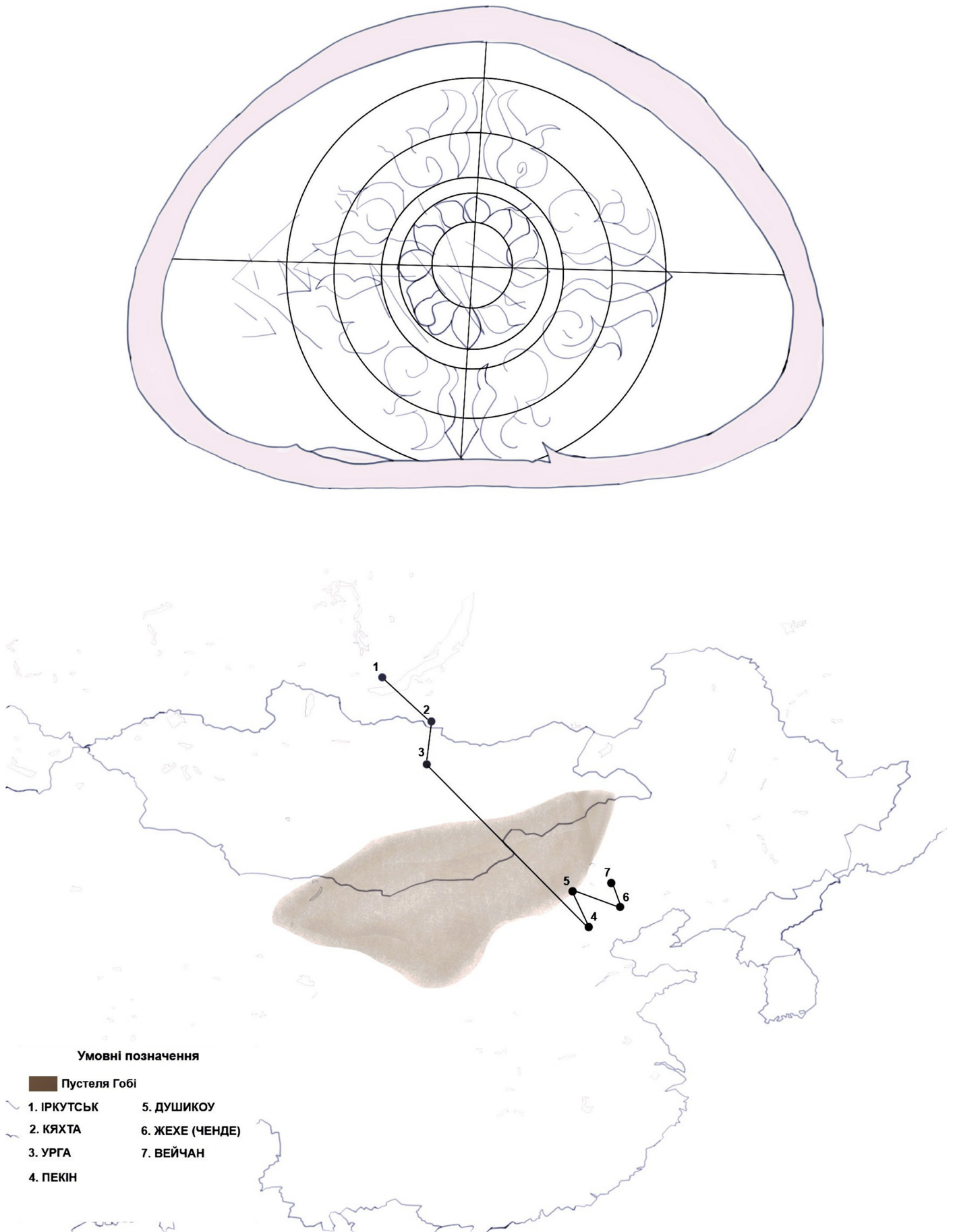

Рис. 3, 6